

KRİZ TEOLOJİSİ:

“KAYNAK DEĞERİ AÇISINDAN İSLAM HALK ÖĞRETİSİNDEKİ MİTLER ve EFSANELER “ ADLI TEBLİĞİN MÜZAKERESİ

Prof.Dr.Şaban Ali DÜZGÜN
duzgun@ankara.edu.tr

Mitolojik Evren Tasavvuru ve Kriz Teolojisi

Yeryüzünü insan için güvensiz bir mekâna dönüştüren ve Tanrı'yı insana tahakküm eden bir varlık olarak tasavvur eden Hıristiyan teolojisini Karl Barth **kriz teolojisi** olarak adlandırmaktadır. Kriz, ezeli ile geçici arasındaki ilişkide, geçicinin sürekli ezelinin gücü altında bulunma halini tanımlamaktadır. Olup biteni insanın da kontrol etmesini sağlamayı amaçlayan varoluşsal (egzistansiyel) teoloji, bu krizi aşma yollarından biri olarak ortaya çıkmıştır.

Kur'an'ın Allah, insan ve evren tasavvuru, mitolojik evren anlayışının yarattığı bu krizi aşma yolunda insanın en büyük destekçisi durumundadır. Kur'an'ın bu yöndeki yönlendirmesinin gerçekleşebilmesi, öncelikle mitolojiden arındırılmış bir din dilinin geliştirilmesine bağlıdır. *Kul uhiye ileyye haza 'l-Kur'anü li ünzirekum ve men belağ (De ki: “Bu Kur'an sizi ve onun ulaşabileceği insanları uyarmam için bana vahyolunmaktadır”)* ayetindeki *belağ (retorik)* nasıl bir din dili geliştirmemiz gerektiği konusunda bize ip uçları vermektedir. Bu dilin, doğruluk (*sıhhat*) ve gerçeklik (*hakikat*) kriterlerine göre geliştirilmesi gerekir. Doğruluk bilgiyle, gerçeklik varlıkla ilgilidir; ve gerçekte var olmayan bir şey üzerine kurulan herhangi bir tasavvur, gerçeklik temelinden yoksunluğu sebebiyle insan fitratını zorlamakta, kriz de buradan doğmaktadır. Bu krizi ancak akıllı Tanrı'nın yeryüzündeki terazisi olarak gören, söylenen şeyin mutlaka bir doğruluk ve gerçeklik kriterinden geçmesi gerektiğini ön şart sayan bir düşünce kanalı aşabilir.

İnsan yorum yapan, olayları ve varlıkları kendi haline bırakmayan bir varlıktır. Başka bir ifadeyle insan hermenötik yapmaktadır. Bize anlama veya açıklama yoluyla açık olan evren, bizden bağımsız değildir; ve varlık her şeyden önce bize, dilde açılan bir tarihtir. Onu anlamak bizi saran her şeyi anlamaktır. İnsan akıllı, fitratı, vicdanı vs. kendini saran her şeyden bir parçayı temsil eder. Varlığı anlamaya ve akabinde varlığın bütünüyle açılma hali durumundaki yaşamı inşa etmeye niyetlenen dilin/kelamın makuliyeti, nihayetinde önümüze insan aklına, fitratına ve vicdanına hitap eden bir hasıla getirecektir.

Bu niyetle hareket eden teoloji, sadece bir iletişim türü yahut bir şeyi iletme süreci olmaktan çıkıp, düşünme biçimine evrilmiş olmaktadır. Yukarıda anılan krizden bizi kurtaracak olanın, teolojinin bir düşünme biçimi olarak işlev görmesinden geçtiği hatırlanmalıdır.

Bu girizgâhtan sonra tebliğe ilişkin değerlendirmeye geçebiliriz:

Tebliğci, İslam halk öğretisindeki mitler ve efsanelerden bahsederken tarihsel bir betimleme yapmaktadır. Aslında tarihsel olarak eleştirdiği unsurlar, günümüzde cami kürsülerinden cemaate anlatılanların büyük bir kısmının temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla tebliğcimiz camilere hakim olan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın İslam'ı halka anlatma tarzına neredeyse bütünüyle hakim olan mitik ve mitolojik zihni

doğrudan hedef almış olsaydı çok daha işlevsel bir iş yapmış olurdu. Bu vaazlara hakim olan mitolojik anlatım, birinci görevi dini mitolojiden arındırmak olan teolojinin yüzyıllardır geliştirdiği uluhiyyet anlayışına meydan okuyan bir niteliğe sahiptir. Hakikati mitolojiye çevirmenin örneği olarak isra ve mi'rac anlayışımıza göz atmak yeterlidir:

İsra 91. ayetten itibaren bir beşer olarak Hz. peygamberin göklere çıkamayacağını söyleyen ilahî beyanı yok sayarak, Hz. Peygamberi göklere çıkarmanın alemi var mıdır? İsra Sûresi'nin ikinci ayetinden itibaren Hz. Musa ve Yahudiler üzerinden bir tarih felsefesi yapılmaktadır. Musa gibi bir peygamber olan (kendisine hem nübüvvet hem de liderlik verilen; doğduğu topraklardan göçe etmek durumunda kalan; kapsamlı şeriate sahip olan, vs.) Hz. Peygamber'e İsrailoğulları'nın tarihine doğru bilgisel bir yürüyüş yaptırılmaktadır:

(Tarihte) Allah'ın yasalarının (ayetler) nasıl işlediğini göstermek üzere kulunu Mescid-i Haram'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya (bilgisel/zihinsel olarak) yürüten Allah, her türlü noksan sıfattan münezzehtir. ... Biz, Musa'ya, Tevrat'ı vermiş ve onu İsrailoğulları için bir yol gösterici kılmış ve: "Benim dışımda hiç kimseyi vekil edinmeyin!" demiştik. ... Biz kitapta İsrailoğullarına: "Siz kuşkusuz, ülkede iki kez bozgunculuk yapacak ve despotça bir yönetim sergileyeceksiniz!" diye bildirmiştik. İlkinin vakti geldiğinde, çok güçlü kullarımızı üzerinize göndermiştik. Onlar ülkenin her tarafını didik didik etmişlerdi; böylece sözün ilki gerçekleşmiş oldu. Bir müddet sonra, sizi onlara karşı tekrar üstün kılmış size mallarla ve oğullarla destek vermiş ve sayınızı artırmıştık. Eğer iyilik edecek olursanız, kendinize iyilik etmiş olursunuz; ancak kötülük edecek olursanız, kendinize kötülük etmiş olursunuz. Bu yüzden biz ikincisinin vakti geldiğinde, sizi karalamaları, ilk kez girdikleri gibi Mescid'e yeniden girmeleri ve ele geçirdiklerini yok etmeleri için, üzerinize yeni düşmanlar göndermiştik" (2-7 âyetler).

Mescid-i Haram Hz. Peygamberi, Mescid-i Aksa Süleyman mabedinin bulunduğu Kudüs'ü ve dolayısıyla İsrailoğullarını temsil etmektedir. Göreve yeni başlayan Hz. Peygamber'e yol gösteren, Allah'ın seçtiği kullar durumundaki İsrailoğullarını despotluk yaptıkları zaman nasıl başka kulları aracılığıyla cezalandırdığını söyleyerek uyaran ve muhteşem bir tarih felsefesi yapan bu ayetlerin mitolojik anlatımlara indirgenmesi Kur'an metnini yorumlayacağım diye yormanın tam da kendisidir.

Gerçeğin ve bilginin denetleme araçları olan *anlama* ve *açıklamanın*, evreni denetlemeye ya da insan eylemlerini etkin kılmaya yardımcı oldukları düşünülür. Teolojinin görevi, dini düşünceyi mitolojiden arındırmaktır. Bu arındırma ve filtreleme işini yaparken **anlama** ve **açıklama** terimleri onun için önemli yol gösterene dönüşmektedir. Müslüman entelektüeller, insan yorumlarıyla tahrif edilen Eski ve Yeni Ahit geleneklerinden ders almalıdır. Bir dinin başına gelen bu yorum tahrifi felaketinin, İslam'ın başına gelme ihtimali çok yüksektir. Bu yorum tahrifi ile Kur'an-ı Kerim'in tarih (gerçeklik) üzerinden teoloji yapma yöntemi önemsizleştirilmekte ve mitoloji üzerinden teoloji yapma eğiliminin önü açılmaktadır.

İnsan İçin Güvenli Bir Evren Tasarımı

İman, insanın öncelikle içinde yaşadığı evrenin güvenli bir yer olduğu kabulünü içerir. Nihai kontrolün insana verildiği (*halife*: nihaî kontrolör) ve Allah’la insan arasındaki iletişimi bloke edebilecek her türlü varlık tasallutunun reddedildiği bir kozmos anlayışı, İslam’ın kendinden önceki mitolojik evren anlayışından kopma sağladığı en temel alandır. Allah’la insan arasındaki doğrudan iletişimin imkânının adı olan vahiy, evrenin kontrolünü insana vermeyi, olup bitenden sadece onu sorumlu tutmayı ve böylece gerçek bir dünya kurmayı amaçlamaktadır. Ama Kur’an öncesi mitolojik zihnin bütün uydurmalarını Kur’an’a yamayanlar, insanı Kur’an’ın kurtarmaya çalıştığı o eski mitik döneme geri götürme ve doğuştan getirdiği özgürlüğünü görünmez varlıklara teslim etme gayretindedir.

Bernard Shaw 36 sayfalık girişi muhteşem bir teolojik risale özelliği taşıyan ve Kutsal Kitap geleneğinin Allah ve evren tasarımını yerden yere vurduğu *Kara Kız (The Black Girl in Her Search of God)* adlı kitabında tam da antik dünyanın mirası durumundaki bu mitik teolojiyi eleştirmektedir. B.Shaw’un bütün dini geleneklerin içinde yuvarlanma riski taşıdığı böyle bir evren tasarımını nasıl eleştirdiğine bir kulak verelim:

"Başka bir bakımdan bilimselliğini yitirmiş olan İncil, işte bu yüzden, evrenin bildiğimiz kadarının varoluş nedenini, kökenini, amacını açıklama yolunda uygar insanlığın ilk çabası olan Tanrı kavramının, yıldırımlar yağdıran, depremler yaratan, kıtlık getiren, salgın çıkaran, kör ve sağır eden, öldüren; bütün kadir-i mutlaklığı yıkıcılıkta toplanmış bir Gulyabani kavramından kurtulup gelişerek, gecenin ve gündüzün, güneşin ve ayın; tohumdan ve hasattan mucizeleriyle dört mevsimin yaratıcısı hâline; idealleştirilmiş iyilikçi bir bilge hâline; haksever bir yargıç sevecen bir baba hâline ve en sonunda ... hiçbir zaman et hâline dönüşmeyen o cisimsiz kelime hâline nasıl geldiğinin ilgi çekici bir belgesi olarak kalmaktadır."¹

Cahiliye Arap zihninin ürünlerinin İslam düşüncesine transfer edilmesiyle B.Shaw’un eleştirdiği bu Kutsal Kitap geleneğinin bir benzerinin İslam içinde yaratılmasının eşliğinde olduğumuzu söylemeliyiz.

İnsanın gayb konusundaki bilgisizliği insanı istismara açık hale getirmektedir. Bu istismar en yaygın şekilde cin terimi etrafında tezahür etmektedir. Cin terimi etrafında yaratılan korku, folklorik birçok unsur da eklenerek kulaktan kulağa gittikçe büyümüş ve akl-ı selim sahibi insanları bile esir alır hale gelmiştir. Kur’an-ı Kerim, insanlar

¹ G. Bernard Shaw, *The Adventures of the Black Girl in Her Search of God* (London, 1934) 20. Eserde Hıristiyanlığa yeni giren bir siyahi kızın "Arayın, beni bulacaksınız" (Matta 7: 7; Luka 11: 9) ayetine uyararak girdiği Tanrı'yı arama serüveninde, Tanrı'yı nasıl arayıp da bulamadığının hikâyesi anlatılmaktadır.

üzerinde etkin olduklarına inanılan bu güçlerin mü'minler üzerinde hiçbir kontrollerinin olamayacağını ilan etmesine rağmen, insanların cin tasallutundan bahsediyor oluşları, hayatımızı Kur'an'ın özgürleştirici ruhundan ne kadar uzak bir tarzda inşa ettiğimizin göstergesi durumundadır.

Cahiliye döneminde bazı kâhinler kendilerinin özel cinleri ve şeytanları olduğunu, bunların semadan haberler getirdiğini ve bu sayede gayba dair bilgiler elde ettiklerini iddia ederler ve halkı buna inandırıyorlardı. Bu tutumlarıyla, Arapların cinleri Allah'a ortak koştuklarına En'am sûresinde işaret edilmektedir. Cinlerin Allah'a ortak koşulması, onlara tapıldığı anlamında değildir. Buradaki şirk, bazı olayları açıklamada ve anlamada, cinleri devreye sokmayı ve olayların failliğini Allah'a değil de cinlere vermeyi veya bazı şeylerin gerçekleşmesinin *gerçek sebebi* olarak cinleri görmeyi ifade eder. Arapların cinleri bu şekilde düşünmeleri onların gerçekliğine işaret etmez. Zira Araplar Allah'tan başka tanrılara da tapıyorlardı. Onların tapmaları, nasıl taptikları tanrıları gerçek yapmıyorsa, aynı durum varlığına inandıkları cinler için de geçerlidir. Aynı yanlış mantıkla, Araplar Allah ile cinler arasında soy-sop ilişkisi de kurmaktaydılar. Yukarıda anıldığı gibi, Saffât sûresinde, Allah ile cinler arasında nesep ilişkisi kuran bu putperest zihniyet kınanmaktadır.

Cinlerin, şeytanların, perilerin cirit attığı ve demoklesin kılıcı gibi hep insanın tepesine dikilen bu varlıkların egemen olduğu bir dünyada, insan güvende olan ve güvenliği sağlayan (mü'min) bir varlık olarak eşref ve ekrem olmağını kaybetmekte, kendisine tahakküm eden varlıkların trafiği içinde ezilip gitmektedir. Kur'an'ın şu ayeti bu tahakkümü yıkmaya dönük bir beyan olarak okunmalıdır:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (cinni de insi de bana ibadet etsinler diye yarattım).²

Bu ayet görünen ve görünmeyen bütün varlıkların Allah'a bağlı olduklarını, O'nun dışında bir hükümlerliliğinin bulunmadığını beyan eden ve Allah'ın bütün varlık alanları üzerindeki kudretini öne çıkaran bir anlam örgüsüne sahiptir. Arapların ve onlardan önceki milletlerin cinler, sirenler (peri kızları), musalar/müzler (ilham tanrıçaları), vs. hakkındaki inançlarıyla, evren görünmez varlıklarla kuşatılan bir alana çevrilmişti. Bu varlıkların ya doğrudan ya da bazı insanları kullanarak âlem üzerinde etkin olduklarına inanılıyordu. Kur'an bu verili durumu dikkate alarak, bu varlıkların gerçek olup olmadıklarını tartışmaya açmadan: "cin yani görünmez varlık olarak inandıklarınızın tamamı bizim hakimiyetimiz altındadır, bizim hükümlerliliğimiz dışında onların bir etkisi yoktur ve sizin üzerinizde de kontrolleri söz konusu değildir", demektedir.

Kur'an, Ahkaf sûresinin 29. ayetinde bahsedeceği görünmez varlıklara (cinlere) gelmeden hemen önce (28. ayette), görünmeyen bu tür varlıklar hakkında genel bir kategori değerlendirmesi yapmakta ve insanların irrasyonel folklorik inançlarını doğrudan hedef almaktadır. Kur'an, cahiliye dönemi Araplarının (ve cahiliye zihninin hâkim olduğu her dönemde insanların) varlığına inandıkları ve yerine göre kendilerinden yardım dilendikleri, yerine göre korktukları görünmez varlıkların

² Zâriyât 56.

düzmece olduğunu ilan etmekte, bu asılsız ümit ya da korku kaynaklarıyla alay etmektedir:

“Allah’ı bırakıp da yakınlık kurdukları ilahlar (varlıklar) kendilerine yardım etseydi ya! Aksine onları yüzüstü bırakarak uzaklaşıp kayboldular. Zira varlığına inandıkları şeyler **düzmece** ve **uydurma** şeylerdi.”³

Arapların cin algıları ve şirk mantığı içinde onlara yükledikleri özellikler Kur’an tarafından dile getirilmekte ve eleştirilmektedir. Benzer bir şirk durumuna şimdi de insanların düştüğünü görmek üzücüdür. Allah mü’minlere, cin/şeytan/iblis –adı her neyse- gibi varlıkların zarar veremeyeceğini onlar üzerinde bir tahakkümde bulunamayacağını beyan ederken (İsra 17: 62-65), birilerinin cinlendiğini söylemesi ve bunlardan kurtulmak için cin taifesinin (cincilerin) peşinden koşması, bu şirkin günümüzdeki tezahüründen başka bir şey değildir. İnsan zihnini bu düzmece varlıklardan temizlemek Kur’an’ın sürekli ana önceliği olmuştur.

Cin Sûresinin 6. ayeti, cincilerin (cinden insanların/*ricâlün mine’l-cinni*) kendilerine sığınan yahut başvuran insanların korkularını, zilletlerini ve zafiyetlerini daha da artıracaklarını (*rehak*) bildirirken, 13. ayet Allah’a güvenip dayananların böyle bir korku ve endişeden emin olarak yaşam süreceklerini ilan etmektedir. İlginç bir şekilde ayette geçen *rehak* terimi, korku, zafiyet ve zillet gibi bağımlı insan psikolojisini tanımlamaktadır. Bunlar tam da cinlendiği söylenen insanlarda gözlemlenen belirtilerdir. İmam Mâtürîdî, ne amaç için olursa olsun, insanın Allah’a değil de cinlere sığınmasını şirk olarak tanımlamaktadır. Buna ek olarak Mâtürîdî, “cinlerin yahut cincilerin (cinden insanların) onlara sığınanların korkularını daha da artırdıkları” ayetinde korkunun kaynağının cinler değil, insanın bu yöndeki yönelimi olduğunu dile getirmektedir.⁴ Mâtürîdî’ye göre daha güçlü bir varlık olan insanın, bu tür vehmî varlıklara sığınması, zafiyet ve insan cinsinin aşağılanmasıdır. Cinler öyle bir zafiyet durumundadırlar ki, insanlara zarar vermeleri söz konusu olamaz.⁵ İmam Şafiî’nin “Her kim bir cin gördüğünü yahut görüştüğünü söylerse, yalan söyleme suçuyla cezalandırılır” yönündeki fetvası, Müslümanların yüzyıllardır zihinlerine egemen olan cin algısıyla ne kadar da çelişik durmaktadır.

Mitik teoloji üzerinden insanı kontrolsüz bir evrenin kendini hiçbir şekilde güven içinde hissedemeyen varlığına dönüştüren bu anlatımı yıkmak ve insanın eşref-i mahlukat olma iddiasını yeniden diriltmek için Kur’an’ın anlattığı bir kıssayı, oradaki anılan varlıkların temsil ettikleri gerçeklikleri dikkate alarak ve Kur’an’ın bununla bize neyi anlaşılabilir ve açıklanabilir kılmaya çalıştığımı dikkate alarak yeniden okumakta yarar var:

Hız.Süleyman’ın Belkıs’ın tahtını Yemen’den Kudüs’e getirtme kıssasında, cinlerden ifrit denilen varlık ile kendisine ilim verilen kişi karşıtlığı anılmaya değerdir. Kendisine gelecek olan Belkıs’tan önce onun tahtını getirterek büyüklüğünü göstermek isteyen Süleyman, bu işi kendisi için kimin yapacağını sorunca, Cinlerden bir ifrit ‘oturduğun yerden kalkmadan o tahtı sana getiririm” (Neml 27:39) der. Bunun üzerine, orada

³ Ahkâf 46: 28.

⁴ Te’vîlâtü’l-Kur’ân, c.16, s.161.

⁵ Mâtürîdî, agy.

bulunan bir âlim öne çıkar ve “gözünü açıp kapayınca kadar tahtı ona getireceğini” söyler (Neml 27:40).

Bu kıssa, cin olarak adlandırılan varlığa karşı, bilgiye ve âlime verilen değeri göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu olağanüstülüğün sahibi ne peygamberdir ne de bir cin; aksine bilgisel donanımına sahip bir şahıstır. Neml 38. ayetten itibaren anlatılan bu olayla, bilginin ve kontrol edilebilenin karşısında cinle temsil edilecek olan ve açıklanamayacak bir olay olarak yüceltilebilecek olanın önü kesilmiş olmaktadır. Zira ‘kendisine ilim verilen bir kişi’ vurgusuyla, anlaşılabilir, açıklanabilir, ilke ve kurallara bağlı olan ve herkese açıklığı sebebiyle nenelliği bulunan bir anlayış öne çıkarılmaktadır. Aynı zamanda bilgi sahibi olduğu söylenen kişinin sahip olduğu bilginin özelliği de ayette vurgulanmakta ve bu bilginin ‘kitabî’ olduğu söylenerek objektifliğinin altı çizilmektedir. Böylece görünmez varlıklara bağlanabilecek her türlü eylem, makul bir zemine çekilerek insanlara tahakkümde bulunacak gaybi varlıklara insiyatif verme sürecinin önü kapatılmaktadır. Bilginin ve insanın cinin önüne geçirildiği bu olaydan binlerce yıl sonra, insanların kendilerini zelil ederek cinlerden medet umması, insanlığın bilim ve teknikte kaydettiği onca gelişmeye rağmen, zihinsel olarak ne kadar ilkel durumda bulunabileceğini göstermesi açısından manidardır.

Özellikle kıssalar olduğu gibi alındığında mitik bir anlatım ortaya çıkmaktadır. Evrende olup biteni, *anlaşılabilir* ve *açıklanabilir* bir alan olarak öne çıkaran Kur’an’ın kozmos tasarımının aksine orada cereyan eden olaylar olağanüstülüklerle büründürülmektedir. Muhammed Halefullah’ın *fennü’l-kasasi fi’l-Kur’an* adlı eseri bu sorunu aşma denemesinden ibarettir.

Sonuç

Dinin içinde kendine sağlam yer tutan birçok folklorik unsur ve mitik öge, dinin sağduyu zemininde anlaşılıp yorumlanmasını ve başkalarına aktarılabilmesinin önündeki en büyük engel durumundadır. Dinin sağlıklı bir iletişime konu olmasını engelleyen bu mitik alan, tabiri caizse, din içinde birinci derece deprem bölgesi gibi acil müdalaleye ihtiyaç duymaktadır. Tarihsel derinliğe sahip bu mitik unsurların dönüştürülmesi çok kolay görünmemektedir; zira, yine tabiri caizse, bu mitik alanlar birinci derecede sit alanı ilan edilmiş ve dokunulmazlık kazanmışlar. Tek tek her bireyin insaf, akıl, vicdan ve fitratını ve bir bütün olarak insanlığın kazanımını dikkate alan bir din yorumu dindeki bu afet bölgelerinin dönüştürülmesini sağlayabilir. Derin geleneklere sahip olan entelektüellerin tarihte yer tutma ve etkin bir tarihin parçası olma imkânları, analitik ve eleştirel bir bilinçle bu geleneğe müdahil olma iradeleriyle doğrudan ilgilidir. İnsanın içinde yaşadığı kültürün sadece kargoculuğunu yapmaması aksine bu sürecin kurucu bir parçası olması, onun halife (*halife*: içinde bulunduğu şartlara muhalefet etme cesaretini gösteren) olarak yaratılmış olma misyonuyla da doğrudan ilişkilidir.